

50. Черненко О. Є. Дослідження скіфських пам'яток на території Чернігівської губернії у XIX – на початку XX ст. // Сіверянській літопис. – 2002. – № 6. – С. 47 – 49.

51. Юрченко О. Історіографія археологічних досліджень Переяславщини XIX ст. // Наукові записки з української історії. Зб. наукових статей. – Вип. 32. – С. 223 – 231.

52. Яновский Ф. О раскопках Т.В. Кибальчича в с. Вишенках Остерского уезда // Черниговские епархиальные известия. – Часть неофициальная. – 1879. – № 45. – С. 519 – 520.

53. Ясновська Л. В. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону. Автореферат дисертації на здобуття науков. ступеня кандидата історичних наук. – Чернігів, 2010. – 19 с.

Ольга Гейда

АРХЕОЛОГ И КОЛЛЕКЦИОНЕР ТУРВОНТ КИБАЛЬЧИЧ

Статья посвящена биографии Турвонта Венедиктовича Кибальчича (1848 – 1913), археолога-любителя, коллекционера и музейщика. Его жизненный путь требует систематизации имеющихся фактов и дальнейшего исследования, а бурная и плодотворная деятельность беспристрастной научной оценки.

Ключевые слова: Турвонт Венедиктович Кибальчич, археологические исследования Черниговщины и Переяславщины в XIX в., биографистика, коллекционирование.

Olga Heyda

ARCHAEOLOGIST AND COLLECTOR TURVONT KIBALCHICH

The biography of Turvonta Venediktovicha Kibalchicha (1848 - 1913) amateur archaeologist, collector and museologist is investigated in the article. His life needs systematization of the existing facts and further identifying of new ones, and his vigorous and versatile activity unbiased scientific assessment.

Keywords: Turvont Venediktovich Kibalchich, archaeological researches of Chernihiv and Perekop regions in the nineteenth century, biographical, collecting.

Стаття надійшла до редакції 15.11.2015

УДК 94 (092) (477. 51) «18/19»

Олександр Рахно

ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНИГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ О. О. МУХАНОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху, громадсько-політичної та земської діяльності предводителя дворянства Чернігівської губернії у 1899–1904 рр., депутата I Державної думи Російської імперії О. О. Муханова (1860–1907).

Ключові слова: О. О. Муханов, Новозибків, Чернігів, предводитель дворянства, земство, гласний, Державна дума.

Олексій Олексійович Муханов (1860–1907) – відомий свого часу громадсько-політичний діяч не лише Чернігівщини, але й Російської імперії в цілому. Певні згадки про його діяльність у земському та дворянському самоврядуванні Чернігівської губернії знайшли відображення у працях сучасників О. О. Муханова – дослідників земства І. П. Білоконського [1] та Б. Б. Веселовського [3]. М. М. Боїовичем були подані біографічна довідка та портрет О. О. Муханова як депутата I Державної думи [2]. За радянської доби з відомих причин інформація про нього на шпальтах наукових видань майже не з'являлася, окрім згадки Ю. Б. Соловйова про не затвердження О. О. Муханова на посаді предводителя дворянства Чернігівської губернії у 1902 р. [26]. На сучасному етапі інтерес до цієї непересічної особистості посилюється. Деякі аспекти діяльності О. О. Муханова як депутата I Державної думи та одного з лідерів Конституційно-демократичної партії знайшли відображення у працях Т. П. Демченко [5; 6], С. Г. Іваницької [18], О. О. Коники [19]. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність не знайшли комплексного відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу ліквідувати цю прогалину.

О. О. Муханов народився 31 липня 1860 р. в Константинополі у дворянській родині Олексія Сергійовича Муханова (1832–1863) та його дружини, княжни Варвари Сергіївни Голіциної (1838–

1897) – найстаршої дочки князя С. П. Голіцина, який у 1861–1870 рр. обіймав посаду чернігівського цивільного губернатора.

Рід Муханових належить до дворянських родів Московської губернії. У 1597 р. Муханови отримали від московських князів помістя, згодом були визнані Сенатом у дворянстві та записані до родової книги Московського дворянства. Представники роду займали високі посади на військовій та цивільній службі. Зокрема, дід Олексія Сергій Миколайович Муханов (1796–1858) був генерал-майором, з 1842 р. харківським військовим, а потім цивільним губернатором. З 1849 р. він очолював цивільну адміністрацію Орловської губернії. За службу С. М. Муханов був відзначений орденами св. Станіслава 1 ступеня, св. Володимира 3 та св. Георгія 4 ступенів.

Батько Олексія О. С. Муханов, закінчив юридичний факультет Московського університету, служив першим секретарем Російської імператорської місії у Константинополі [20, с. 150]. У 1858 р. він одружився з княжною В. С. Голіциною. 21 квітня 1863 р. О. С. Муханов помер, а його дружина Варвара Сергіївна у 1867 р. вийшла заміж за «світлейшого» князя Андрія Олександровича Лівена (1839–1913), який у 1867–1869 рр. обіймав посаду чернігівського віце-губернатора, а у 1878–1881 рр. очолював Міністерство державних маєтностей [4, с. 231].

О. О. Муханов продовжив родинну освітню традицію. Він навчався на юридичному факультеті Московського університету, який закінчив 27 червня 1884 р. зі ступенем кандидата права [7, арк.1 зв.–2]. Після завершення навчання він повернувся до Новозибківського повіту Чернігівської губернії, де володів разом з матір'ю маєтком у 3668 дес. землі. У їх спільній власності також перебував родовий маєток у 1350 дес. землі у Тамбовській губернії [7, арк. 1].

На Чернігівщині О. О. Муханов долучився до громадської діяльності. 25 березня 1885 р. згідно з обранням Новозибківським повітовим земським зібранням він був затверджений Сенатом почесним мировим суддею Новозибківського судово-мирового округу на трирічний термін з 1884 р. Разом з тим, 10 березня 1887 р. О. О. Муханов розпочав службу у Міністерстві внутрішніх справ і був відряджений до Департаменту духовних справ іноземних сповідань того ж таки міністерства [7, арк. 1 зв. – 2]. Відповідно розпочалося й просування по чиновницькій драбині. 29 лютого 1888 р. указом Сенату по Департаменту герольдії № 1031 О. О. Муханов був затверджений у чині колезького секретаря зі старшинством з 10 березня 1887 р. Напевно, обов'язки почесного мирового судді Новозибківського судово-мирового округу він виконував на належному рівні, оскільки новозибківські земці знову обрали О. О. Муханова на ту ж таки посаду на наступний трирічний термін, а Сенат указом від 31 травня 1888 р. затвердив це обрання [7, арк. 2 зв.–3]. Зазначимо, що почесним мировим суддею Новозибківське повітове земське зібрання обирало О. О. Муханова кожні наступні три роки.

О. О. Муханова помітили при імператорському дворі. 30 серпня 1889 р. він був підвищений у звання камер-юнкера «Двора Его Императорского Величества», а потім 30 листопада того ж таки року його перевели з Департаменту духовних справ іноземних сповідань до Департаменту загальних справ [7, арк. 3 зв.–4]. У цьому департаменті 27 січня 1890 р. він був призначений помічником столоначальника 2 столу із залишенням у придворному званні і незабаром підвищений у чин титулярного радника.

6 лютого 1891 р. міністр І. М. Дурново призначив О. О. Муханова чиновником для особливих доручень VIII класу при Міністерстві внутрішніх справ із залишенням у придворному званні [7, арк. 4 зв.–5].

Службові обов'язки О. О. Муханов виконував на належному рівні, оскільки указом Сенату від 29 березня 1894 р. був підвищений у чин колезького асесора. Незабаром, 26 лютого 1896 р. він був нагороджений срібною медаллю на Олександрівській стрічці «В память царствования императора Александра III» [7, арк. 5 зв.–6].

28 квітня 1896 р. у складі Коронаційного відділу Департаменту загальних справ О. О. Муханов був відряджений до Москви, де брав участь в «священном короновании государя императора Николая II» [7, арк. 6 зв.–7]. Покладені на нього обов'язки під час коронації імператора О. О. Муханов виконав, напевно, на високому рівні, оскільки вже 20 травня того ж таки року був підвищений у чин надвірного радника та отримав срібну медаль на Андріївській стрічці у пам'ять «святого коронования Их Императорских Величеств».

Разом з тим, 1 жовтня 1896 р. Чернігівським губернським зібранням дворянства О. О. Муханов був обраний першим кандидатом на посаду предводителя дворянства Новозибківського повіту [7, 7 зв.–8]. За таких обставин 6 листопада 1896 р. О. О. Муханов згідно з проханням був «причислен» до Міністерства внутрішніх справ із звільненням з посади чиновника

особливих доручень VIII класу, із залишенням у придворному званні, а потім 18 листопада того ж таки року він був затверджений чернігівським губернатором на посаді предводителя дворянства Новозибківського повіту, оскільки його попередник князь М. Д. Долгоруков був обраний предводителем дворянства Чернігівської губернії [7, арк. 8 зв.–9].

За посадою предводителя дворянства О. О. Муханов головував на засіданнях Новозибківського повітового земського зібрання і чимало прислужився населенню повіту, особливо у галузі освіти та медицини. Дослідник земства Б. Б. Веселовський зазначає: «Благодаря князю Долгорукову и Муханову земская деятельность оживляется; в 1890 году приглашается в качестве помощника предводителя дворянства В. И. Чарнолуский для исследования школьного дела, и по его докладу принимается ряд улучшений. По его же предложению была реорганизована тогда и медицина. В общем Новозыбковское земство работало все время более или менее ровно, в прогрессивном направлении» [3, с.313].

О. О. Муханов брав участь у проведенні Першого загального перепису Росії 1897 р. у Новозибківському повіті, за що 11 липня того ж таки року був нагороджений медаллю «За труды по производству 1-й всеобщей народной переписи в России» [7, арк. 9 зв.–10].

У травні 1899 р. помер предводитель дворянства Чернігівської губернії князь М. Д. Долгоруков. На губернських дворянських виборах 4 жовтня того ж таки року дворянство знову обрало О. О. Муханова на посаду предводителя дворянства Новозибківського повіту, а також першим кандидатом на посаду предводителя дворянства Чернігівської губернії. Височайшим наказом від 18 листопада 1899 р. №81 О. О. Муханов був затверджений на посаді губернського предводителя дворянства [7, 10 зв.–11]. Разом з тим, 1 січня 1900 р. наказом по Міністерству народної освіти О. О. Муханов був затверджений почесним попечителем Новозибківського реального училища на трирічний термін [7, арк. 11 зв.–12].

Плідна громадська діяльність О. О. Муханова була відзначена владою. 1 квітня 1901 р. він був нагороджений орденом св. Володимира 4 ступеня. На чергових губернських виборах 6 жовтня 1902 р. дворянством Чернігівської губернії О. О. Муханов був обраний першим кандидатом на посаду губернського предводителя дворянства [7, арк.11 зв.–12]. Однак чернігівський губернатор Є. К. Андрієвський у секретній доповідній записці міністру внутрішніх справ В. К. Плеве від 21 жовтня того ж таки року охарактеризував О. О. Муханова як прислужника лібералів, які начебто верховодили у дворянстві та земстві. За пропозицією губернатора 15 листопада 1902 р. предводителем дворянства був затверджений другий кандидат – абсолютно лояльний у політичному відношенні дійсний статський радник К. Ф. Кулябко [26, с. 47].

У зв'язку з таким розвитком подій О. О. Муханов, напевно, написав скаргу до Сенату та мав зустріч з міністром внутрішніх справ [33, с. 15]. Чим завинив він перед губернською адміністрацією дає змогу з'ясувати секретний лист прокурора Чернігівського окружного суду М. Зверева прокуророві Київської судової палати С. О. Лопухіну, написаний 15 січня 1903 р., напевно, під час сенатської перевірки. Згідно з інформацією чернігівського прокурора у О. О. Муханова були «натягнуті» відносини з губернатором Є. К. Андрієвським. Напередодні дня виборів О. О. Муханов давав обід дворянству, на якому не виявив належної уваги губернатору. Після тосту О. О. Муханова «за «малороссийское» дворянство всі чекали від нього тосту за губернатора, але тосту не було. За таких умов тост виголосив сосницький предводитель дворянства граф В. О. Мусін-Пушкін. Губернатор відповів тостом за дворянство, підкресливши «не за малороссийское, а за всероссийское» [28, с.313]. У бесіді з прокурором губернатор Є. К. Андрієвський повідомив, що на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1900 р. О. О. Муханов всупереч його вимогам допустив обговорення доповіді про запровадження у народних школах губернії викладання українською мовою, хоча обіцяв цього не робити, а зібрання ухвалило відповідне клопотання. До того ж, будучи головою правління Чернігівської громадської бібліотеки, він захищав перед губернатором професора Д. І. Яворницького, який мав прочитати у Чернігові дві публічні лекції. Однак після першої лекції, у якій «он восхвалял гетмана Дорошенка, который был против присоединения Малороссии к России, так как ни Турция, ни Польша, по предсказанию Дорошенка, не поглотили бы Малороссии, а Россия поглотит ее, что и исполнилось», губернатор заборонив читати другу [28, с. 314].

Тим не менш, О. О. Муханов переміг. Є. К. Андрієвського було звільнено з посади чернігівського губернатора і 9 січня 1903 р. призначено начальником Головного управління пошт і телеграфів [32, с. 27]. Були призначені нові вибори. 29 травня 1903 р. на засіданні Чернігівського надзвичайного губернського дворянського зібрання О. О. Муханова було обрано на посаду

предводителя дворянства Чернігівської губернії і 11 червня того ж таки року імператор Микола II затвердив це обрання [7, арк. 11 зв.–13].

Зазначимо, що О. О. Муханов чимало прислужився Чернігівському губернському земству. Протягом 1889–1891 рр. він був гласним Чернігівського губернського земського зібрання від Новозибківського повіту згідно з обранням, а у наступні роки – за посадою повітового предводителя дворянства. Як губернський предводитель дворянства О. О. Муханов головував на засіданнях чергових сесій губернського земського зібрання 7–21 грудня 1899 р., 10–26 листопада 1900 р., 26 листопада – 10 грудня 1903 і 26 листопада – 14 грудня 1904 рр., а також екстрених сесій 9–10 липня 1900 та 3–4 березня 1904 рр. [24, с.1–3].

З 1899 р. чернігівські земці обирали О. О. Муханова до складу комісій з питань народної освіти, оціночно-статистичної, проектної, емеритальної, з облаштування Музею українських старожитностей В.В.Тарновського, з опрацювання питання «о мелкой земской единице», з організації допомоги пораненим та хворим під час війни з Японією 1904–1905 рр. Він обирався до складу депутацій для підтримки клопотань губернського земства у міністерських кабінетах у Санкт-Петербурзі. Зокрема, на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 30 вересня 1899 р. О. О. Муханов був обраний до складу депутації «для поддержания ходатайства земства и города о проведении железной дороги Киев – Петербург через Чернигов» [23, с. 2258]. Він працював у Сільськогосподарській економічній раді при Чернігівській губернській земській управі, створеній у 1899 р. для ґрунтового розгляду всіх питань сільськогосподарського та економічного характеру, спрямованих на піднесення рівня господарства губернії [27, с.14].

Разом з тим, протягом 1901–1907 рр. О.О.Муханов був гласним Чернігівської міської думи і чимало прислужився соціально-економічному й культурному розвитку міста [8, арк. 198 зв.–199]. Недаремно на спільному засіданні Чернігівських губернського земського зібрання та міської думи 5 грудня 1902 р., на якому обговорювалось питання створення Опікунської ради Чернігівського реального училища, було ухвалено «в должность почетного попечителя реального училища ... баллотировать А. А. Муханова, который затем и был избран закрытой баллотировкой большинством (68 против 4) [15, с. 195].

Згідно з обранням губернським земським зібранням О. О. Муханов ряд років перебував у складі керівництва різних громадських організацій. Зокрема, під час виборів на різні громадські посади 30 листопада 1901 р. О. О. Муханов переважною більшістю голосів (51 проти 3) був обраний членом від земства Загального зібрання Чернігівської громадської бібліотеки [10, арк. 209], 2 грудня – до складу Опікунської ради Чернігівської жіночої гімназії (53 проти 3) [10, арк. 217], 3 грудня – попечителем Чернігівської губернської земської лікарні (52 проти 1) [10, арк. 227 зв.].

У 1902–1905 рр. О.О.Муханов плідно працював як голова правління «Общества взаимного вспомоществования учащихся и учивших Черниговской губернии», заснованого 4 січня 1899 р. для допомоги учителям земських шкіл та їхнім дітям. Завдяки його зусиллям у Чернігові протягом 1902–1903 рр. були створені жіночий та чоловічий гуртожитки для дітей земських учителів, які навчалися у гімназіях та реальному училищі міста. Для їх розвитку О. О. Муханов жертвував чималі кошти. Зокрема, згідно зі звітом правління Товариства за 1904 р. О. О. Муханов «оставил в дар [женскому] общезнанию очень ценную библиотеку (в 325 томов), что давало возможность воспитанницам с пользой проводить оставшееся от занятий время и значительно подвинуть свое умственное развитие. Кроме того, для удобства при занятиях детей, А. А. Муханов за свой счет заказал 10 учебных столиков, так как обществом было приобретено их всего 14, что не соответствовало числу учениц». На розвиток чоловічого гуртожитку ним було передано 100 руб. [22, с. 169]. Недаремно 27 червня 1904 р. зібрання Товариства одностайно обрало О. О. Муханова «за его особые труды на пользу общества, почетным членом общества» і того ж таки дня знову обрало його головою правління (48 проти 4) [14, с.10].

Найбільша заслуга О. О. Муханова полягала у тому, що під його керівництвом та голови губернської земської управи О. О. Свечина чернігівські земці поновили боротьбу за розширення прав органів місцевого самоврядування і знову порушили перед владою питання про необхідність розпочати реформи і запровадити конституцію. Зокрема, 53 з 94 членів Чернігівського губернського земського зібрання на черговій 40-й сесії (26 листопада – 14 грудня 1904 р.) підготували на ім'я імператора адресу про необхідність суттєвих змін у чинному законодавстві. 5 грудня О. О. Муханов поставив це питання на розгляд зібрання, яке ухвалило таку постанову: «Просить г. председателя собрания представить по телеграфу на имя Государя Императора адрес в редакции, предложенной названными выше 53 членами собрания» [16, с. 59]. У цьому клопотанні чернігівські земці звертали

увагу імператора Миколи II на те, що бюрократична система управління Росією роз'єднала владу й народ і довела країну до тяжкого становища. Особа, не захищена від сваволі адміністрації, не має демократичних свобод. До того ж, значна частина імперії перебуває у стані посиленої охорони, що уможливує протиправні дії влади, натомість діяльність судів обмежена. Таке становище викликає загальне невдоволення. На цій підставі Чернігівське губернське земське зібрання вважало, що вихід з цієї ситуації полягає у постійному спілкуванні «Верховной Власти с народом». Для цього зібрання пропонувало імператору «призвать свободно избранных представителей земства и повелеть им независимо и самостоятельно начертать проект реформ, отвечающих столь близко им известным основным нуждам русского населения». Виконуючи рішення зібрання, голова губернського земського зібрання О. О. Муханов передав по телеграфу означене клопотання. Але воно було визнано вищим керівництвом імперії «неуместным», оскільки «занимаются вопросами государственного управления не дело земских собраний, круг деятельности и прав которых ясно очерчен законом» [1, с. 256–257].

У зв'язку з такою відповіддю 10 грудня 30 гласних склали свої повноваження і залишили засідання. 10 голів повітових земських управ «выразили сожаление, что они не могут присоединиться к отказавшимся гласным, так как участвуют в собрании по должности». Присутні повітові предводителі дворянства заявили, що вони вважають себе зобов'язаними залишатися у зібранні «по должности». Голова губернської управи О. О. Свечин та члени управи (окрім П. М. Солонини) заявили про відмову від звання губернського гласного, але залишились на своїх посадах до заміни іншим складом управи.

Отже, переважна більшість губернських гласних склали свої повноваження на знак протесту, і губернатор за відсутності кворуму змушений був 14 грудня 1904 р. закрити зібрання [16, с. 85–86]. 27 грудня О. О. Муханов подав у відставку. 30 грудня 1904 р. він був звільнений з посади губернського предводителя дворянства та почесного попечителя Новозибківського реального училища, а 20 січня наступного року – «исключен из придворных списков в звании камер-юнкера Двора его императорского Величества» [7, арк. 13 зв.–14].

31 травня 1905 р. на засіданні Чернігівського губернського дворянського зібрання відбулися чергові вибори предводителів дворянства повітів та губернського. Кандидатами на посаду предводителя дворянства Чернігівської губернії були обрані предводителі дворянства Новгород-Сіверського повіту князь В. Д. Голіцин (156 проти 81) та Сосницького повіту граф В. О. Мусін-Пушкін (144 проти 93) [29, с. 1]. О. О. Муханов, який брав участь у перегонах, набрав порівну голосів (146 проти 146), а предводитель дворянства Чернігівського повіту Г. М. Глібов і того менше – 143 проти 148, виявилися забалотованими [30, с. 1].

Імператор Микола II згідно з доповіддю міністра внутрішніх справ 1 липня 1905 р. затвердив на наступні три роки предводителем дворянства Чернігівської губернії новгород-сіверського повітового предводителя дворянства підполковника у відставці князя В. Д. Голіцина [31, с. 1].

Незважаючи на опалу, чернігівське дворянство певною мірою підтримувало О. О. Муханова. Зокрема, на засіданні надзвичайного Чернігівського губернського дворянського зібрання 21 березня 1906 р. новий губернський предводитель дворянства князь В. Д. Голіцин запропонував зібранню: «не угодно ли поставит в помещении собрания портрет бывшего губернского предводителя дворянства А. А. Муханова. Собрание единогласно постановило: поставит в Собрании портрет бывшего губернского предводителя А. А. Муханова, ассигновав для этого до 1000 рублей из остатков» [11, арк. 80–81 зв.].

Залишивши посаду губернського предводителя, О. О. Муханов поринув у політичне життя. Він вступив до Партії народної свободи (конституційних демократів) та 11 грудня 1905 р. створив та очолив у Чернігові губернську організацію цієї партії. До її керівного осередку увійшли відомі громадські діячі Чернігівщини І. Л. Шраг, О. О. Свечин та В. М. Хижняков. Під час виборів до I Державної думи 14–15 квітня 1906 р. О. О. Муханов набрав 120 голосів із 146 і разом з двоюрідним братом, головою Чернігівської губернської земської управи О. О. Свечиним та присяжним повіреним І. Л. Шрагом опинився у складі депутатів Думи. На запит Міністерства внутрішніх справ Чернігівське губернське у земських і міських справах присутствіє секретним листом від 16 квітня того ж таки року надіслало «Сведения о лицах, избранных членами Государственной Думы от Черниговской губернии», де, зокрема, повідомлялося: «Муханов. Университетское образование. Бывший губернский предводитель дворянства, богатый землевладелец Новозыбковского уезда, главный руководитель в Черниговской губернии конституционно-демократической партии, член главного центрального комитета партии. Человек умный, очень честолюбивый, с уязвленным самолюбием;

стремился попасть в Государственный совет, но не был избран ни дворянством, ни земством. Есть основание предполагать, что в Государственной думе примкнет к умеренной оппозиции» [9, арк. 3 зв.].

У Державній думі О. О. Муханов очолював аграрну та входив до складу комісій «по составлению адреса» і фінансової. Разом з тим, він відіграв помітну роль у партійному житті. О. О. Муханов входив до складу Центрального комітету та був заступником голови Санкт-Петербурзького міського комітету партії конституційних демократів [19, с.212, 252–254].

Як відомо, царський уряд 9 липня 1906 р. розпустив I Державну думу. 180 депутатів, здебільшого трудовиків і кадетів, зібралися у Виборзі й підписали відозву «Народу от народных представителей», у якій закликали народ до громадянської непокори: несплати податків та відмови від військової повинності. Виборзьку відозву підписав і О. О. Муханов. За це він разом з іншими підписантами потрапив під судове переслідування. А за тодішнім законодавством, притягнуті до слідства особи не допускалися до участі у земських зібраннях та засіданнях міських дум, не мали права брати участі у виборах до цих установ [12, арк. 15–18]. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 26 листопада 1906 р. за пропозицією губернатора О. О. Муханов був виведений зі складу земського зібрання [24, с. 7].

4 грудня 1906 р. Чернігівська губернська земська управа доповіла зібранню, що попечителем Київського навчального округу затверджені усі обрані члени Опікунської ради Чернігівської жіночої гімназії, окрім О. О. Муханова та І. Л. Шрага. «Предполагая, что это пропуск, управа сделала об этом запрос попечителю. Последний ответил, что членами Попечительского совета Черниговской женской гимназии должны считаться только утвержденные им лица» [24, с. 378].

Тим не менш, губернське земство продовжувало співпрацювати з О. О. Мухановим. Зокрема, за засіданні Чернігівського губернського земського зібрання надзвичайної сесії 1–3 червня 1907 р. О. О. Муханов був обраний до складу комісії для порушення перед урядом клопотання відносно спрямування залізничної магістралі Москва – Одеса «согласно с интересами населения Черниговской губернии» [17, с. 29].

О. О. Муханов помер 29 червня 1907 р. у тяжких стражданнях (рак стравоходу), перебуваючи на лікуванні в Лозанні (Швейцарія) [21, с. 123]. На надзвичайному засіданні Чернігівської міської думи 11 липня 1907 р. гласні вшанували його пам'ять вставанням, після чого була відслужена панахида. Згідно з пропозицією міського голови А. В. Верзилова, який нагадав про участь небіжчика у міських справах та охарактеризував О. О. Муханова як людину «большого ума, большой энергии, всецело преданного общественному делу, с глубоким сознанием долга ... Утрата его чувствуется не только у нас, но далеко за пределами Чернигова, ее испытывает все прогрессивное общество», міська дума ухвалила «возложить на гроб его венки с надписью «Город Чернигов своему гласному» и уполномочить на это гласных А. А. Свечина и А. А. Бакуринского, имеющих быть на похоронах» [13, арк. 275–275 зв.].

О. О. Муханов був похований у сімейній усипальниці під Воскресенською церквою поряд з батьками у с. Троїцьке-Кайнарджі Московського повіту Московської губернії. Губернське земство також вшанувало пам'ять О. О. Муханова. На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 26 листопада 1907 р. була відслужена панахида по «умершим гласным А. А. Муханове, А. П. Коваче и М. В. Леонтовиче» [25, с. 397].

Так завершив свій життєвий шлях О. О. Муханов, який залишив помітний слід у громадсько-політичному, соціально-економічному й культурному житті Чернігівщини, працюючи на посадах предводителя дворянства Новозибківського повіту та Чернігівської губернії, інших громадських та благодійних установах.

Джерела та література:

1. Белоконский И. П. Земское движение / [Второе издание значительно дополненное и с 260 портретами земских и общественных деятелей и группами] / И. П. Белоконский. – М.: Задруга, 1914. – 397 с.
2. Боинович М. М. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв 1906–1911 г. / М. М. Боинович. – М., 1906. – С. 395–404.
3. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: В 4-х т. / Б.Б. Веселовский. – СПб.: Издание О.Н.Поповой, 1909. – Т.4. – 831 с.
4. Голицин Н. Н. Род князей Голицыных / Н.Н. Голицын. – СПб., 1892. – 656 с.

5. Демченко Т. П. Батько Шраг : Монографія / Т. П. Демченко. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.
6. Демченко Т. П. Чернігівські депутати в Державних думах Російської імперії / Т. П. Демченко // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 101–107.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 14, спр. 4018, арк. 1–14.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 1, спр. 246, 334 арк.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 158, 6 арк.
10. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 14, 271 арк.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 270^ж, 105 арк.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 362, 22 арк.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 3, спр. 1764, 362 арк.
14. Журнал VI очередного общего собрания членов Общества взаимного вспомоществования учащихся и учивших Черниговской губернии 26 мая 1904 г. // ЗСЧГ. – 1904. – № 11. – Приложение. – С. 1–75.
15. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVIII очередной сессии 1902 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. – V, 78, 424 с.
16. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии (26 ноября – 14 декабря). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1905. – 87 с.
17. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 1907 года. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1907. – 33 с.
18. Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905 – лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту / С. Іваницька // Сіверянський літопис. – 2013. – №3. – С. 45–60.
19. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906 – 1917 рр.) : монографія // О.О.Коник. – Дніпропетровськ : Герда, 2013. – 454 с.
20. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: С.-Петербургская Губернская Типография, 1901. – Т.2 – Ч.6. – 316 с.
21. Муханов А. А. (некролог) // ЗСЧГ. – 1907. – № 7. – С. 123–125.
22. Отчет правления Общества взаимного вспомоществования учащихся и учивших Черниговской губернии за 1904 год // ЗСЧГ. – 1906. – № 1. – С. 164 – 177.
23. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.). / [составил по поручению губернской земской управы, С.В.Сотников]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. – Вып. III. – С. I–XIII, 1297–2283.
24. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [составил по поручению губернской земской управы В. М. Хижняков]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – Т. 1. – VII, 567 с.
25. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / [составил по поручению губернской земской управы В. М. Хижняков]. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – Т. 2. – VII, 402 с. – с. 397.
26. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю.Б.Соловьев. – Л.: Наука, 1981. – 255 с.
27. Список членов Сельскохозяйственного экономического совета при Черниговской губернской земской управе // ЗСЧГ. – 1899. – № 5. – С. 13–14.
28. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / [Відп. ред. Г. Боряк]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – LXII; 810 с.
29. Хроника // Черниговские губернские ведомости – 1905. – № 117. – 1 июня. – Часть неофициальная. – С. 1.
30. Хроника // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 120. – 4 июня. – Часть неофициальная. – С. 1.
31. Хроника // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – № 148. – 9 июля. – Часть неофициальная. – С. 1.

32. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Биобиблиографический справочник / [сост. Морозова А. В., Полетун Н. М.; предисл., прилож. Морозовой А.В.]. – Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. – 200 с.

33. Члены Государственной Думы первого, второго и и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат. – 13 изд. – М., б.г. – Т. 17. – С. 2'–27'.

Александр Рахно

ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ А. А. МУХАНОВ: ВЕХИ ЖИЗНИ И ОБЩЕСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Статья посвящена анализу жизненного пути, общественно-политической и земской деятельности предводителя дворянства Черниговской губернии в 1899–1904 гг., депутата I Государственной думы Российской империи А. А. Муханова (1860–1907).

Ключевые слова: А. А. Муханов, Новозыбков, Чернигов, предводитель дворянства, земство, гласный, Государственная дума.

Oleksandr Rakhno

LEADER OF NOBILITY THE PROVINCE OF CHERNIHIV O. O. MUKHANOV: MILESTONES IN THE LIFE AND PUBLIC ACTIVITY

The article is devoted to the analysis of life, public, political and zemstvo activity the leader of nobility the province of Chernihiv in 1899–1904, the deputy of the I State Duma in the Russian Empire O. O. Mukhanov (1860–1907).

Keywords: O. O. Mukhanov, Novozybkiv, Chernihiv, leader of nobility, zemstvo, member of the Duma, State Duma.

Стаття надійшла до редакції 5.11.2015

УДК 94(477)''179/1917''+929.52(477)

Андрій Чуткий

ДО БІОГРАФІЇ РОДИНИ ДРАГОМАНОВИХ: ІСТОРІЯ ЗДОБУТТЯ ОСВІТИ С.М. ДРАГОМАНОВИМ

Стаття присвячена маловідомому представнику родини Драгоманових – сину Михайла Петровича Драгоманова – Світозару. Реконструється процес здобуття Світозаром Драгомановим середньої та вищої освіти. Акцентується увага на початках його наукової праці. Стаття заснована на документах з архіву Київського комерційного інституту.

Ключові слова: історія України ХХ ст., Київський комерційний інститут, С.М. Драгоманов, український національно-визвольний рух.

Вивчення персоналій, котрі зробили вагомий внесок у розвиток державного будівництва, науки, культури та інших сфер суспільного життя буде неповним, якщо не досліджувати їх генеалогії – як в площині пращурів, так і нащадків. Останній аспект є особливо актуальним для переломного в історії України періоду – межі ХІХ–ХХ ст., тобто часу, коли відбувся справжній злам її соціокультурного і навіть до певної міри – цивілізаційного поступу, що позначився на розриві зв'язків між поколіннями, із фізичним винищенням нащадків визначних українських родин репресивними органами держав-поневолювачів або їх загибеллю у вирі боротьби за відродження політичної незалежності України. У цьому контексті цікавим буде вивчення біографії (точніше – початків самостійного життя й входження у майбутню професійну діяльність через здобуття вищої освіти) сина визначного українського науковця і суспільно-політичного діяча Михайла Петровича Драгоманова – Світозара (Святозара) Драгоманова, доля якого є практично невідомою фахівцям, не кажучи вже про широкий загал української громадськості.

Ця «забутість» обумовлена двома чинниками. По-перше, Світозар Драгоманов безперечно «розчиняється на фоні» свого визначного батька. По-друге, період його дорослого життя припав в основному на часи панування радянської влади, котра розглядала його батька як «буржуазного націоналіста», а самого Світозара піддала переслідуванню і лише еміграція врятувала його від загибелі, але зумовила «забуття» на Батьківщині. Натомість сам він був цікавою особистістю, щиро